

Egon Pelikan

Slovenski politični katolicizem med obema vojnama (v luči zapuščine dr. Engelberta Besednjaka)

*Predavanje v Zgodovinskem društvu
Ljubljana, 30. januarja 1997*

1. Splošni uvod

V uvodu bi rad opozoril na povezanost Primorske in ostale Slovenije v kontekstu zgodovine slovenskega političnega katolicizma v času med obema vojnama. Gre za nekatera dejstva, za katera se zdi, da so premalo poznana.

Andrej Gosar je npr. predstavljal družbenega teoretika primorskih krščanskih socialcev, Fran Saleški Finžgar je bil predsednik emigrantske organizacije, t. i. »Sedejeve družine«, dr. Besednjak je v Beogradu interveniral ob poskusih okrnitve ljubljanske univerze, pripravi (sicer nikoli potrjenega) konkordata med Sv. stolico in Kraljevino Jugoslavijo, Besednjak je bil posrednik pri ustanavljanju poznejše JRZ in zveza med dr. Korošcem in kraljem Aleksandrom, dr. Korošec je bil nesporno največji pobudnik akcij v korist manjšine v političnem vrhu Kraljevine Jugoslavije, spomenice o manjšinskem vprašanju je v Rim večkrat nesel prav ljubljanski škof Gregorij Rožman, ki je bil tudi najpomembnejši član jugoslovanske škofovske konference, kadar je šlo za organiziranje nastopov slednje v korist manjšine in še in še bi lahko našteval.¹

Sicer pogosto slišimo govoriti o »Finžgarjevem krogu«, o »primeru Kocbek«, o »Križarjih«, o aferi »Izidor Cankar«, o »Bohinjskih tednih«, o izjemi »Gosar« itd. kot o primerih nekakšnih »deviacij« znotraj ortodoksne usmeritve slovenskega političnega katolicizma... Na drugi strani pa se prav katoliško apologetsko usmerjeno zgodovinopisje pri vprašanjih o literarni kritiki sklicuje na Izidorja Cankarja, pri vprašanjih o leposlovju na Finžgarja, vprašanjih o socialnih programih na Gosarja, vprašanjih o duhovnih gibanjih na »Križarje« in Kocbekov personalizem itd.

Očitno je s tem nekaj narobe.

V resnici ne gre za nekakšne »posamezne primere«, temveč za gibanje znotraj slovenskega katolicizma, ki je bilo v tridesetih letih poraženo v spopadu s katoliško desnico, ki se je s svojimi koncepti približevala ideološkim premisam fašizma. V tej, demokratični usmeritvi so primorski krščanski socialci in slovenska duhovščina na Primorskem igrali zelo pomembno vlogo znotraj vseslovenskega prostora. (Če omenim na primer samo možnost politične kombinacije, o kateri se je govorilo leta 1936, ko naj bi vodilne pozicije znotraj katoliškega tabora prevzeli ob Korošču še Besednjak, Gosar in najbrž še kdo in ki bi lahko pomenila preobrat v pomikanju slovenskega političnega katolicizma v smeri fašističnih ideoloških premis.) Z drugimi besedami: v omenjenih »posameznih primerih« je opaziti usmeritev demokratičnega dela slovenske katoliške skupnosti in ni slučaj, da v Besednjakovem arhivu najdemo prav Kocbeka, Franceta Vodnika, Andreja Gosarja, Šolarja, Finžgarja, Terseglava in mnoge druge.

¹ O omenjeni povezanosti in dogodkih v tej zvezi priča velika količina arhivskega gradiva v zapuščini dr. Engelberta Besednjaka in posameznih dokumentov na tem mestu ne morem citirati.

Na drugi strani najdemo v Besednjakovi zapuščini tudi odlične orise osebnosti, kot so bili Lambert Ehrlich, brata Ušeničnik, Ernst Tomc in drugi, ki jih primorski krščanski socialci in Besednjak, označujejo kot primere »duhovne ozkosti« in »kranjskega klerikalizma«...²

Ob tem naj povem, da glede na stanje analiz v Evropi (npr. Avstriji in Nemčiji), tudi v Sloveniji lahko jasno prepoznamo tri osnovne usmeritve v slovenskem katoliškem taboru:

1. Demokrate, ki se dosledno opredeljujejo za demokratični parlamentarni sistem – teh je sicer najmanj, a ne tako malo, kot se zdi, saj je demokratična tradicija onemogočala preradikalno idejno preusmeritev na eni strani k marksizmu in na drugi k družbenim koncepcijam fašizma. Mislim na t. i. katoliško sredino (Gosarja, Šolarja, Finžgarja, Janžekoviča, Besednjaka in druge). V ta idejni krog je spadala – v veliki meri – tudi primorska duhovščina.

2. Katoliško desnico, ki se v idejni usmeritvi približuje fašizmu in prevlada v katoliškem taboru na Slovenskem v tridesetih letih (Žebot, Ahčin, Tomc, Ehrlich itd.).

3. Katoliško levico, ki preide povsem na marksistična stališča (Franc Šmon, Kocbek...; ob tem mislim seveda samo na marksistično ekonomsko teorijo in seveda ne na vprašanja dialektičnega materializma, moralna, etična in druga vprašanja...)³

Meja med stališči posameznih ideologov in njihovo politično prakso je dostikrat težko določljiva in se tudi v različnih časovnih obdobjih spreminja (vzemimo kot primer prav dr. Janka Kralja ali celo npr. idejni razvoj vodilnega slovenskega katoliškega ideologa dr. Aleša Ušeničnika...)⁴

2. Organizacija slovenske duhovščine

Zbor svečnikov svetega Pavla je bil, kot je znano, ustanovljen že leta 1899, pozneje je z delom prenehal in bil ponovno ustanovljen januarja 1920. Pobudniki druge ustanovitve so bili duhovnik Virgil Šček, Ignacij Valentinčič in Anton Požar.⁵

Ena prvih večjih akcij Zbora svečnikov, ki kaže na namene in cilje delovanja organizacije, je bila priprava spomenice o samostojni slovenski nadškofiji, ki jo je Zbor svečnikov naslovil na papeža 5. marca 1920 – Memorandum Cleri Jugoslavi ab Italis occupati – primorska duhovščina je zahtevala za slovenske in hrvaške pokrajine, ki bodo priključene k Italiji, posebno »slovansko« nadškofijo...⁶ (Zanimivo, da je bil v tem času celo nadškof Sedej proti taki zahtevi v utemeljitvi, naj bo Cerkev nad narodnostjo...)

3. Financiranje krščanskosocialne organizacije in Zbora svečnikov sv. Pavla

Začetke financiranja krščanskosocialne politične organizacije in Zbora svečnikov s strani Kraljevine Jugoslavije lahko pregledno spremljamo že z dokumenti v Wilfanovem arhivu v Ljubljani. Proračun, ki ga je leta 1924 podpisal Fran Vidmar, tajnik tržaških liberalcev v Gorici, je pospremil s komentarjem:

»Ker bo po dosedanjih skušnjah treba skrbeti za to, da se proračun za naše delovne potrebe spopolni, Vas opozarjam na sledeče. Ko so na merodajnem mestu (v Kraljevini SHS, E. P.) pretresli naš proračun, so se držali nekega mešanega pol teritorialnega in pol partijskega kriterija. Teritorialno so sicer upoštevali našo pokrajinsko razdelitev, hkrati pa Goriško smatrali bolj za območje Političnega društva »Edinost v Gorici«, ostalo ozemlje pa v območju našega političnega društva.

² Prim. Besednjakov arhiv, dok. št. 14. Pismo Engelberta Besednjaka Janku Kralju z dne 14. julija 1934.

³ O tem: Egon Pelikan, Vizije družbene prenov v katoliškem taboru tridesetih let, Razgledi, 11. oktober 1995.

⁴ Prim. Egon Pelikan, Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem – primer Ušeničnikove »teorije vrednosti«, Mahničeve »definicije naroda« in »suverenosti ljudstva«, Prispevki za novejšo zgodovino št. 1–2, 1995, str. 49–65.

⁵ Glej: Rudolf Klinec, Primorska duhovščina pod fašizmom, Gorica 1979, str. 21.

⁶ Prav tam, str. 30.

Od svoje strani sem sprejel uporabo tega mešanega kriterija samo začasno, a s to mislijo, da se bo sprejel čisto teritorialni kriterij v okviru edinstvene organizacije...⁷

Taka delitev sredstev, ki so prihajala iz kraljevine Jugoslavije (oz. takratne SHS), je potem tudi ostala vse do napada na kraljevino Jugoslavijo.

Vsekakor je očitno, da je prišlo do ločenih proračunov organizacij po razkolu leta 1922–23. Iz gradiva je razvidno, da je vladala pri delitvi sredstev po letu 1923 pariteta. Če ta znesek primerjamo z zneskom, ki ga je dobila od Jugoslavije tajna krščanskosocialna organizacija leta 1936, vidimo, da je financiranje pri krščanskih socialcih potekalo nemoteno. Vsota, ki so jo dobili za svoje delovanje leta 1928 liberalci v tržaški »Edinosti«, je skoraj enaka vsoti, ki so jo dobili krščanski socialci za svoj proračun leta 1936. Jugoslovanske vlade so torej financirale manjšino, neglede na politično orientacijo in neglede na spremembe sestave vsakokratnih vlad v Kraljevini Jugoslaviji. Leta 1922 je v finančnih vprašanjih podpiral (še skupno) organizacijo npr. slovenski liberalni minister v Beogradu Gregor Žerjav, na priporočilo Ivana Hribarja, pozneje pa notranji minister dr. Anton Korošec. V desetih letih se proračun ni zmanjšal, le vse delovanje je postalo ilegalno...

Vendar je ob tem potrebno dodati, da so sredstva prihajala tudi iz različnih drugih virov (zadrag, posojilnic in drugih profitnih dejavnosti).

Pri tem seveda ni šlo za »simpatijo« ali celo »ljubezen« srbskega kralja do »naših okupiranih bratov«, temveč za normalno politiko evropskih vlad tega časa do manjšin kot elementa zunanje politike ob eventualnih meddržavnih pogajanjih in mnogokrat celo za instrument trgovanja, predmet česar je nenazadnje slovenska manjšina pozneje tudi res bila, če pomislimo na rezultate pogodbe leta 1924, t. i. Nettunske konvencije, ali rezultate pogajanj marca 1937 ob podpisu pakta Ciano – Stojadinović.

4. Tajnost krščanskosocialne organizacije

Če se ustavim ob nekaterih zelo ilustrativnih dokumentih, naj omenim proračun za leto 1931/1932. Dokument kaže na postopno večanje pritiska fašistične vlade na eni in tajno organiziranje narodnoobrambnega dela krščanskosocialne organizacije na drugi strani. Zanimivo je, da je organizacija postajala »tajna« pravzaprav po nekakšni »fiziološki poti«, ko je iskala možnosti za delovanje. To velja tako za vzgojo podmladka (npr. štipendiranje dijakov in študentov), kakor npr. za delovanje Zbora svečnikov sv. Pavla, ki je v ilegalnost tudi prehajal postopno...

Prav tak »mejni« položaj – med legalnostjo in nelegalnostjo oz. ilegalnostjo je omogočal tako razvejano delovanje. Policijske preiskave so vedno znova potekale na meji »prepovedanega« oziroma »še dovoljenega«, poleg tega pa imele stalno opravka z vprašanji odnosa med »Cerkvijo in državo«... Zato se je fašistični oblasti tudi tako mudilo z odstavitvijo nadškofa Sedeja in Fogarja. S tem je slovenska duhovščina izgubila ključno podporo v hierarhiji.

V bistvu je bila tajna organizacija sestavljena iz dveh legalnih, ki so delovale v dvajsetih letih (tj. »Političnega društva Edinost v Gorici« in »Zbora svečnikov svetega Pavla«).

Naj omenim poročilo Janka Kralja z dne 3. marca 1937, iz katerega so razvidne prednosti tajne krščanskosocialne organizacije pred liberalno organizacijo. Kralj v pismu navaja, kako poteka načrtno vzgajanje duhovniškega naraščaja in utemeljuje tudi, zakaj je duhovnik kot inteligent bolj gotova naložba od laičnih intelektualcev.

Vlada duhovnikov namreč ni mogla premeščati ali izseliti izven mej škofije. V dokumentu navaja Janko Kralj seznam duhovnikov – »... ki jih je naša organizacija poslala na delo v letih 1932–1936 in jih je 43. Ti na 52 krajih oskrbujejo 65.000 slovenskih in hrvaških vernikov in jih vzgajajo v narodnozavednem duhu...⁸

⁷ Vilfanov arhiv, fasc. št. 29. Pismo Josipa Wilfana Franu Vidmarju v Gorico z dne 22. julija 1924 o proračunu organizacije, ki naj bi bil predložen »merodajnemu mestu«.

⁸ Besednjakov arhiv, dok. št. 598. Pismo Janka Kralja Besednjaku z dne 3. marca 1937.

Sledi opis in razčlenitev narodnoobrambnega dela duhovnikov. Leta 1936 jih je bilo v Zboru svečnikov skoraj 300. Vsak je imel svojo funkcijo – glede na zanesljivost. V tej zvezi predstavlja zelo zanimivo epizodo znotraj delovanja organizacije sestavljanje ocen – sam sem jih imenoval »političnih dosjejev o duhovnikih članih«, ki jih je organizacija pripravljala za interno uporabo.

Poleg fašistov in pozneje komunistov je organizacija tudi sama za lastne namene potrebovala nekakšno »moralnopolitično oceno« o zanesljivosti posameznikov – to je narekovala narava delovanja. V teh ocenah je več rubrik, kot so npr. izpostavljenost fašističnemu pritisku, trdnost narodnega prepričanja, zanesljivost in karakterne lastnosti, viri dohodkov in drugo.⁹

Pri vsem tem je zanimivo, da je bil Zbor svečnikov katoliška organizacija, ki pa so jo (vsaj idejno) vodili narodno orientirani in katoliško opredeljeni laiki in je sčasoma postala enkratni instrument za tajno delovanje.

Pravzaprav je bilo to zavedno delo v smislu oblikovanja nekakšne »narodnoobrambne cerkve« in v tem kontekstu postajajo v marsičem manj pomembna tudi poznejša vprašanja, koliko je bil npr. nadškof Margotti v resnici »italijanski nadškof« ali celo nadškof, ki je rad sodeloval s fašistično oblastjo. Že če je hotel biti »rinski nadškof«, je nujno naletel na tajno nacionalno organizacijo, ki je bila povezana in prepletena z »Zborom svečnikov svetega Pavla«. V tem kontekstu je nujno moralo priti do trenja, četudi je bilo spet vedenje slovenskih duhovnikov zgolj odgovor na pritisk fašistične vlade...

Nesmisljen je bil (in je) tudi očitek, da gre v tej politiki Zbora svečnikov videti zgolj strah pred t. i. »boljševizacijo vernikov«, tudi če je v resnici OF pozneje uporabljala prav ta argument pri napadih na t. i. katoliško sredino. Tak strah je seveda bil prisoten, a o tem je Besednjak pisal že leta 1931 Ščeku:

»Kakor vsa država bomo tudi mi korenito pometli našo pokrajino fašistov. To je meja naše politike.

Če se pa razmere tako zaostrijo, da zmaga med Slovenci in Hrvati radikalna smer in zruši našo politiko sporazuma, bomo pač podlegli.«¹⁰

To je bil eden od ciljev organizacije, ki se je v marsičem tudi uresničil – vključno s strahom, da bomo podlegli...

Žal se poimenski sezname zaupnikov niso ohranili, a iz poročil lahko razberemo, da je leta 1937 iz zgornje Vipavske dolina na sestanku na Višarjah 170 zaupnikov,¹¹ na sestanku v Gorici iz treh okoliških zaselkov 30 političnih zaupnikov, itd.¹²

O moči tajne organizacije priča nenazadnje npr. sestava natančne statistike o etnični sliki v Julijski Krajini, ki jo je organizacija pripravila za lastno uporabo, dalje organizirana mreža knjižnic, ki jo je organizacija poslala Besednjaku v obliki zemljevida (!) itd.¹³ Upravičeno je poročevalec s sestanka načelnikov v začetku tridesetih let zapisal:

»Na sestanku na Sv. Višarjah je bilo 14 okrožnih načelnikov: Gorica, Miren, Doberdob, Nabrežina, Rihenberg, Dornberg, Črniče, Vipava, Brda, Kanal, Sv. Lucija, Tolmin, Kobarid, Idrija. Manjkali so Bovec, Cerčno, Komen. (...) Ugotovili smo, da bi ob najmanjšem dihu svobode mogli v kratkem postaviti na noge mogočno ljudsko politično organizacijo...«¹⁴

Ob tem naj dodam, da se je poznejša organizacija celic OF mnogokrat naslonila kar neposredno na organizacijsko strukturo tajne organizacije primorskih krščanskih socialcev.

⁹ Besednjakov arhiv, dok. št. 459. Delno ohranjen seznam duhovnikov z ocenami.

¹⁰ Besednjakov arhiv, dok. št. 341. Besednjakovo pismo Ščeku 7. decembra 1931.

¹¹ Besednjakov arhiv, dok. št. 602. Poročilo o sestanku zaupnikov na sv. Višarjah 25. avgusta 1935.

¹² Arhiv Antona Vuka, Poročilo o sestanku mladinskih zaupnikov. (Gre za majhne vasi iz okolice Gorice.)

¹³ Besednjakov arhiv, dok. št. 321. Kraljevo pismo Besednjaku dne 19. oktobra 1934.

¹⁴ Besednjakov arhiv, dok. št. 596.

5. Odnos in povezava primorske duhovščine v Julijski Krajini s Kraljevino Jugoslavijo

Ob tem naj komentiram npr. spomenico, ki jo je duhovščina naslovila na zunanjega ministra Kraljevine Jugoslavije Bogoljuba Jevtića 30. oktobra 1934 in ki govori o nesporni vlogi duhovščine pri političnem delu in hkrati pove veliko o njeni dejanski vlogi oziroma moči. Dokument nam jasno pove, da je bil skupni cilj krščanskosocialne politične organizacije in Zbora svečnikov priključitev h kraljevini Jugoslaviji. Pri prizadevanju za dosego tega cilja je duhovščina torej igrala pomembno vlogo, kar v pismu ministru – sama – tudi posebej poudari.

Razvidno je, da je Zbor svečnikov pomenil tudi instanco, ki je prav zaradi svoje moči lahko privedla oz. prisilila za pogajalsko mizo sprte strani – v našem primeru liberalce, krščanske socialce, Zbor svečnikov in Zvezo emigrantov iz Jugoslavije, kaže pa tudi na vpliv duhovščine iz Julijske Krajine v Beogradu. Med drugim preberemo:

»Izjava, ki jo je podpisala duhovščina v Julijski Krajini v svojem imenu in v imenu političnih organizacij (liberalne in kršč.-soc., E. P.), ki ji stojijo ob strani, in jo poslala 30. oktobra 1934 gospodu zunanjemu ministru Kraljevine Jugoslavije, je podpisane navedla k temu, da proučijo vsa vprašanja, ki se tičejo odnosa naše manjšine v Italiji, njenih predstavnikov v inozemstvu in njene emigracije v Jugoslaviji.

Ob tej priliki so ugotovili dejstvo, da so v smislu skupnih narodnih idealov in končnih političnih (sic!) ciljev v vrstah narodne manjšine same in njenih predstavnikov v tujini, kakor tudi med manjšino in njenimi predstavniki v Jugoslaviji popolnoma enotnih misli.

Pismo se zaključuje: »Našo narodno duhovščino v Julijski Krajini, naše tukajšnje organizacije in narod zastopa legalno naš nekdanji poslanec v rimskem parlamentu dr. Besednjak, ki dela v popolnem sporazumu z drugim našim narodnim poslancem dr. Josipom Wilfanom. (...) Prosimo vas gospod minister, da sta ta dva poslanca, ki ju je naš narod tudi izbral v rimski parlament, edina pristojna, da zastopata naš narod, ki je ostal v mejah Italije.«¹⁵

Izjavo so podpisali:

1. Za »Zbor svečnikov« v Gorici: mons. Anton Berlot, stolni kanonik, dr. Švara, župnik, Ciril Sedej, župnik; 2. Za »Politično vodstvo« v Gorici: dr. Janko Kralj, dr. Teofil Simčič, inž. Josip Rustja, Polde Kemperle, inž. France Pegan; 3. Za »Hrvatske narodne organizacije v Istri«: Božo Milanović; 4. Za »Goriško Mohorjevo društvo« v Gorici: mons. Anton Berlot; 5. Za »Politično vodstvo« v Trstu: Virgilij Šček in Andrej Gabrovšek; 6. Za »Katoliško knjigarno« v Gorici: inž. France Pegan; 7. Za književno založbo »Sigma« v Gorici: dr. Kacin.¹⁶

Zanimivo je tudi dejstvo, da je koncept te izjave sestavil v Beogradu Engelbert Besednjak, kar nenazadnje priča tudi o njegovi vlogi – vlogi laika – v tajni organizaciji.¹⁷ (To je pripisal na rob lista Wilfan, saj sem namreč isti dokument oz. prepis našel tako v Wilfanovem arhivu v Ljubljani kakor v Besednjakovem arhivu v Trstu.)

Vsekakor je iz citiranega dokumenta razvidno, da imamo pred seboj enkratni primer, da se praktično celotna duhovščina nekega naroda, ki predstavlja narodno manjšino v drugi – celo sovražni državi – odloči za politično intervencijo v zunanjem ministrstvu matične države, v prid lastnega naroda...

6. Odnos do cerkvenih oblasti v Julijski Krajini in do Vatikana

Na tem mestu naj omenim samo primer Katoliške akcije – sicer popularno imenovane tudi »papeževa desna roka«. Spet se je pokazala odločnost slovenske primorske duhovščine, ki je organiziranje skupne Katoliške akcije z Italijani zavnila. Končno se je njihovi zahtevi podredil tudi nadškof Sedej, a še bolj značilno je, da tudi nadškof Margotti Katoliške akcije nikakor ni

¹⁵ Besednjakov arhiv, dok. št. 167.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Vilfanov arhiv, fasc. št. 26.

mogel organizirati. Primorski duhovniki so zahtevali od Italijanov ločeno Katoliško akcijo – ali nič...¹⁸

Iz povedanega je razvidna prepletenost obeh organizacij tj. prepletenost cerkvene organizacije slovenske duhovščine s krščanskosocialno politično organizacijo.

7. Notranja delitev organizacije

Organizacija je imela v vsaki od pokrajin tj. na Tržaškem, Goriškem, v Istri in v Benečiji delo razdeljeno po odsekih. Že samo vrhovni svet, ki je načeloval organizaciji, je leta 1937 štel 53 članov. Od tega je bilo duhovnikov, članov Zbora svečenikov 36 in so bili torej v večini. Posamezne odseke so po pokrajinah predstavljale:

- politična organizacija,
- dijaška organizacija (štipendiranje in načrtna vzgoja bodočih intelektualcev),
- duhovščina,
- tisk (v seznamu tiskanih knjig najdemo poleg molitvenikov tudi npr. Zgodovino Srbov Silva Kranjca – kar je bilo posebno všeč »merodajnim faktorjem« v Beogradu, kot so jih takrat radi imenovali, Tavčarjevo Visoško kroniko ali Finžgarjev roman Pod svobodnim soncem, pa seveda vrsto pesmaric itd.),
- glasba in petje (tukaj naj omenim npr. usodo pevovodje Lojzeta Bratuža, ki je odsek vodil in po nalogu organizacije vsako leto vzgojil približno 20 mladih organistov, ki so po posameznih vaseh zamenjali stare – z italijanskim organistom bi namreč prišlo v cerkev italijansko petje itd.)
- ljudske knjižnice,
- zavodi (gospodinske šole, ki so jih načrtno uporabljali za krepitev narodne zavesti...),
- socialno delo (ki je vključevalo finančna posojila in skrb za ogrožene kmetije itd.).

Delo je, kot je razvidno, potekalo izredno kapilarno. Zanimivo je tudi, da je organizacijska sestava in členitev organizacije povzeta prav po (sicer legalno ustanovljenem in leta 1920 organiziranem) Zboru svečenikov svetega Pavla.

Med aktivnostmi organizacije najdemo tudi zelo izvirne, celo bizarne ideje. Besednjak je tako v tridesetih letih zbral naslove 1300 škofov in cerkvenih dostojanstvenikov iz vsega sveta in jim (tako tudi Piju XI. in vsem kardinalom) poslal tiskano spomenico z zemljevidom, ki je govorila o položaju katoliške Cerkve na Slovenskem pod fašizmom (seveda v latinščini, da so jo lahko brali v resnici povsod). Pri delu mu je pomagal dr. Zdešar, ki je priskrbel naslove, ki so izhajali v »Annuario pontificio«, ki je prihajal na Ljubljansko škofijo. Kakor pravi v enem od pisem, naj bi tiskali 1300 izvodov, ker je po njegovem mnenju »toliko ali blizu tudi škofov...«¹⁹ V zvezi s povezavo s Kraljevino Jugoslavijo naj omenim, da so spomenico tiskali pod okriljem Manjšinskega inštituta v Ljubljani, poslali pa so jo v Indonezijo, Združene države, Južno Ameriko itd. – skratka po vsem svetu.²⁰

8. Obveščanje Besednjaka in Wilfana v manjšinskem kongresu

Organizacija je skrbela za tedenska poročila o stanju v Julijski Krajini, ki sta jih Besednjak in Wilfan uporabljala tudi za delo v okviru »Kongresa evropskih narodnosti«. Njuna vloga je bila pri delu kongresa zelo pomembna, saj sta zasedala ključni funkciji – Wilfan kot predsednik kongresa in Besednjak kot predsednik mednarodne zveze manjšinskih časnikarjev, bila pa sta tudi ključna ideologa kongresa.

¹⁸ Prim. Rudolf Klinec, Primorska duhovščina pod fašizmom, Gorica 1979, str. 60.

¹⁹ Besednjakov arhiv, dok. št. 153.

²⁰ Besednjakov arhiv, dok. št. 371. Nepodpisano poročilo brez datuma z naslovom »Kam smo poslali brošure in koliko«. V poročilu so našteje vse države sveta, v katere je bila poslana spomenica in število posameznih kosov. »Skupno smo poslali 1290 brošur«. (Zdešar je torej število škofov zelo dobro ocenil.)

Vatikanska politika v tem času še ni imela izdelanega odnosa oziroma strategije do manjšinskih vprašanj, zato je npr. Besednjakov referat na manjšinskem kongresu leta 1933 z naslovom »Vera in materin jezik« pomenil v tem smislu eno prvih analiz, v katerih je bilo izpostavljeno in analizirano to vprašanje na mednarodni politični ravni.

Na drugi strani je tudi Wilfanova zamisel o »skupnem slovenskem kulturnem prostoru« ali njegova ideja o »generalizaciji manjšinskega prava« predstavljena prvič (v svetovni zgodovini) – že leta 1924. Takrat je bila predhodnica današnjih Združenih narodov t. i. »Liga narodov« v rokah velesil, ki so se same otepale lastnih manjšin in niti najmanj niso bile zainteresirane za reševanje teh vprašanj. Delovanje Besednjaka in Wilfana v okviru »Kongresa evropskih narodnosti« predstavlja enkratni primer pionirstva na področju manjšinskega prava v evropski zgodovini sploh. To je nekaj, na kar bi se morali Slovenci pravzaprav še danes sklicevati in čudno se zdi, da ta problematika še ni obdelana.²¹

9. Spor v struji med Besednjakom in dr. Jankom Kraljem

Že leta 1926 je prišlo v katoliškem taboru na Primorskem do spora. Mlajši v katoliški stranki so bili krščanskosocialno usmerjeni in med staro strujo (Mirko Brumat, Andrej Pavlica) in mlado strujo (Jože Bitežnik, Rado Bednarik, Filip Terčelj, Anton Rutar) je prišlo do spora, ki so ga zgladili šele leta 1928. Spor med dr. Janko Kraljem in dr. Besednjakom pa ni bil ideološke narave. Ta spor v krščanskosocialni struji na Primorskem tudi ni izbruhnil leta 1932, kakor pogosto slišimo. Iz korespondence, ki mi je na razpolago, vidim, da vse do leta 1937 oz. 1938 spor še ne vpliva bistveno na delo organizacije, poleg tega pa tudi pozneje spor sploh nikoli ni segel na Tržaško in v Istro – spor je goriški.

Spor Kralj-Besednjak tudi ni spor o politični taktiki in strategiji, saj je iz korespondence med Kraljem in Besednjakom razvidno, da je t. i. politika do Vatikana in t. i. »vaticaniziranje« vse do leta 1937 usklajeno in brez nasprotij. Spor v organizaciji končno tudi ni bil finančne narave oz. zaradi denarja – kot se vse prepogosto interpretira. Finančna vprašanja in prepiri znotraj »struje« so bili le posledica spora...

Spor je oseben, saj je šlo za dve močni osebnosti, med katerima se je pojavila osebna konkurenca in rivalstvo. Razsojati v prid enega ali drugega mi je – kljub pregledu velike količine arhivskega gradiva – danes še vedno nemogoče. Spor med Kraljem in Besednjakom se je sicer šele leta 1937 zares začel, se leta 1938 zaostril in odločil v letu 1939 z arbitražo Korošca.

Ob tem naj dodam, da se je duhovščina (t. j. Zbor svečenikov) postavila najprej na Kraljevo stran in si potem hitro premislila. (Da je bil razvoj tak, je bila – po Besednjakovih besedah – odločilna vloga mons. Antona Rutarja, ki je imel zelo velik moralni ugled in se je v sporu opredelil za Besednjaka.)²²

Dalje naj omenim, da po mojem mnenju tudi ne drži, da se je pozneje dr. Korošec premislil (kakor je o tem razlagal po 1945 bivši minister Miha Krek). Če bi bilo tako, bi ne bila Besednjak in soproga do Koroščeve smrti redno na obiskih in večerjah pri Korošču (in obratno), kjer je (kot je razvidno že iz vabil) vladalo zelo »domače in prijateljsko« vzdušje.

Vzroki za razvoj na Primorskem

Iz povedanega naj zaključim, da je v organizaciji primorske duhovščine in primorskih krščanskih socialcev prepoznati delovanje za »živo Cerkev«, Cerkev drugega Vatikanskega koncila.

Poleg ocen npr. konkordata naj opozorim na odnos do Pija XI., ki ga Besednjak ocenjuje kot papeža, ki se – za razliko od npr. Benedikta XV., ki se je za preganjane Slovence pod Italijo

²¹ O kongresu je prva obsežneje pisala v svoji zadnji knjigi dr. Milica Kacin Wohinz (Prvi antifazišem v Evropi, Koper 1990).

²² Besednjakov arhiv, dok. št. 177. Pismo Besednjaka z Dunaja Virgilu Ščeku dne 17. septembra 1937.

zavzel – moti. Po njegovih besedah niti ni prvi papež, ki se moti: to naj bi dokazovala usoda Kopernika, Galilea in drugih...

Nadškof Margotti pa je na drugi strani 10. aprila 1935 pred gojenci goriškega seminarja govoril: »*Sklonite glavo nacionalizma. Ukvarjajte se več z vprašanji Cerkve. Od svoje duhovščine nisem deležen poslušnosti, ki mi jo je dolžna. Prisiljen sem bil sporočiti svetemu očetu, da imam opravka z duhovščino, ki je uporniška in je napol protestantska.*«²³

Sklep

V nacionalnem vprašanju, v vprašanju odnosa do parlamentarne demokracije, v odnosu do socialnega vprašanja in pri vprašanju odnosa do tržne ekonomije in vizije družbene prenove nasploh je v primorski smeri slovenskega političnega katolicizma (za Štajersko še nimamo podrobnih raziskav) prepoznati neposredno dediščino iz časa, ko sta na čelu pohoda slovenskega političnega katolicizma v času pred prvo svetovno vojno in med njo stala dr. Janez Evangelist Krek in dr. Anton Korošec z dokaj jasnimi načeli za reševanje nacionalnega, socialnega in drugih ključnih družbenih vprašanj. Pozneje, v času med obema vojnama, se je položaj v Sloveniji razvil v drugačno – danes že lahko rečem, da v marsičem napačno smer..

Brez takega – napačnega – razvoja, bi bilo nemogoče razložiti vzpon slovenskih komunistov, ki jih je bilo – kot je zapisal člankar v glasilu radikalne katoliške desnice »Mi mladi borci« – leta 1939 »*kakih 200 in torej tako malo, da bi jih vse skupaj lahko spravili v eno majhno umobolnico.*«²⁴

Kje je bila leta 1941 stranka s 70% volilnih glasov in kje mogočen strankin aparat od tiska, prosvetnih organizacij, kapitala in nenazadnje katoliške Cerkve? Storjene so bile očitno velike napake in vsega ni mogoče pripisati krvavim komunističnim metodam in taktiki...

Za poseben razvoj na Primorskem se zdi ključnega pomena naslednje:

1. Namesto razvoja (ideološkega in političnega) v tipično klerikalno stranko – kakor v Ljubljani – je zaradi soočenja z realnim problemom fašizma nujno delo za narod in med narodom privedlo primorsko krščanskosocialno stranko in primorsko duhovščino v socialno, nacionalno itd. usmeritev.

2. Razmere v Trstu, Gorici in na Primorskem sploh so pogojevale formiranje duhovnega profila duhovščine, ki je bila že pred prvo svetovno vojno svetovljansko razgledana – da ne rečem kozmopolitska. Trst je v času pred prvo svetovno vojno ena od prestolnic Evrope, mešanica kultur in mentalitet itd. Na drugi strani je Ljubljana v tistem času provincialno mestece, ki ima še leta 1910 nekaj več kot 40.000 prebivalcev.

3. Potrebno je omeniti izjemno sposobno vodstvo primorskih krščanskih socialcev – Besednjak, Kralj, Šček in mnogi drugi so bili v tistem času ljudje »evropskega formata« – tako v političnem, kakor v idejnem smislu. (Če omenimo samo Besednjakovo prvo analizo fašizma leta 1922 ali Kraljeva socialno teoretska razmišljanja, ki so izhajala v »Socialni misli« v Ljubljani v začetku dvajsetih let itd.)

4. Zaradi vsega tega, zaradi v marsičem intimnega spoznanja, da narod ni nekaj, s čimer je potrebno manipulirati, temveč mu je potrebno v prvi vrsti pomagati do spoznanja, je pot primorske duhovščine vodila k narodu – v marsičem s še preveč idealističnimi pričakovanji, če upoštevamo razvoj dogodkov po letu 1945...

Za konec naj povem še to, da dogodki po letu 1941 zaenkrat niso predmet mojega neposrednega raziskovanja in se jih dotikam zgolj v sklepnih temah – gotovo pa je, da je razvoj med obema vojnama bistveno pogojeval razvoj po aprilu 1941 in zagotovo tudi po letu 1945. Mislim predvsem na vprašanja odnosa do OF, pa tudi pozneje do ustanavljanja Ciril-Methodovega društva, vprašanja odnosa med antikomunizmom in nacionalizmom v primorski Cerkvi itd.

²³ Besednjakov arhiv, dok. št. 261. Govor nadškofa Margottija 10. aprila 1935 ob koncu duhovnih vaj pred gojenci goriškega seminarja.

²⁴ Mi mladi borci, 1939, str. 46.

Končal bom z razmišljanjem enega vodilnih osebnosti znotraj krščansosocialne organizacije Antona Vuka iz Mirna pri Gorici (očeta umorjenega pesnika Stanka Vuka), ki je aprila 1946 v pismu Besednjaku zapisal:

»Trpeli smo preganjanje nad 25 let, razkropili smo se po svetu, zaporih, internaciji, dali krvni davek za osvoboditev od fašističnega jarma. Bili smo v prvih vrstah borbe, sam sem bil 14 krat uklenjen v lisice. Boli me, jako boli, da se to ne upošteva, kakor bi se bilo moralo. In vendar bi, ako bi bilo potrebno, za narodno osvoboditev še enkrat prehodili isto pot, saj ravno spomin na prestano trpljenje – najlepši spomin...«²⁵

Riassunto

Il cattolicesimo politico Sloveno tra le due guerre (dall'archivio privato del dott. Engelbert Besednjak)

Egon Pelikan

Il mag. Egon Pelikan ha presentato durante la conferenza una serie di fatti nuovi sulla storia dello schieramento cattolico nella Venezia Giulia durante il periodo fascista e cioè informazioni sull'organizzazione e attività segrete dei cristiano-sociali del Litorale e dell'organizzazione del clero sloveno «Associazione dei sacerdoti di S. Paolo». L'autore ha tratto le informazioni dalle fonti presenti nell'archivio del leader dei cristiano-sociali dr. Engelbert Besednjak a Trieste; tale archivio è consultabile per la prima volta. Basandosi sulle notizie presenti nell'archivio, l'autore giunge a nuove conoscenze che integrano notevolmente la storia della Resistenza antifascista dei sloveni del Litorale nella Venezia Giulia, soprattutto nello schieramento cattolico, nel periodo fra le due guerre.

Durante la conferenza l'autore confronta le relazioni politiche e ideologiche all'interno del cattolicesimo politico sloveno di quà e di là della linea Rapallo negli anni 1918-1941.

L'autore giunge alle seguenti conclusioni:

1) all'interno del cattolicesimo politico sloveno nella Slovenia (Regno jugoslavo), la destra cattolica (intransigente) assume i ruoli direttivi dello schieramento cattolico;

2) la situazione dall'altra parte del confine di Rapallo negli anni trenta si è sviluppata in modo completamente diverso. Nel Litorale il comando resta al gruppo cristiano-sociale, che nello spirito della tradizione democratica di Janez Evangelist Krek continua e sviluppa un programma antifascista chiaramente definito.

Un'altro aspetto della conferenza descrive la presenza organizzata ed unita del clero sloveno del Litorale, che dichiara palesemente anche il suo fine politico, cioè l'annessione della Venezia Giulia alla Jugoslavia. In questo contesto lo scontro del clero sloveno del Litorale con l'autorità fascista ed ecclesiastica si presenta in un quadro abbastanza diverso. L'archivio ci permette di capire che l'opposizione del clero sloveno del Litorale contro la pressione fascista di snazionalizzazione non era rappresentata da atti spontanei, di autoimpresa, casuali (come si pensava), ma era organizzata, condizionata e diretta da laici di tendenza cattolica e cristiano-sociale. Lo stesso vale per il rapporto (opposizione) del clero sloveno del Litorale con l'autorità ecclesiale.

Dai documenti presentati ne deriva dunque che ci troviamo di fronte ad un esempio unico: praticamente la totalità del clero di un popolo, che rappresenta la minoranza popolare in un'altro stato addirittura nemico, decreta per un intervento politico nel ministero estero dello stato di appartenenza, a favore del proprio popolo...

Dr. Engelbert Besednjak ci ha quindi lasciato il primo archivio che riguarda direttamente la storia della Venezia Giulia nel periodo fra le due guerre e che è quasi totalmente conservato per quanto riguarda lo schieramento cristiano-sociale. Ciò integra sostanzialmente la storia del Litorale nel periodo fascista, per la quale gli storici ci basavamo su fonti indirette, soprattutto su quelle provenienti dalle autorità italiane.

Nella parte conclusiva l'autore constata che l'attività di difesa dei diritti popolari dei cristiano-sociali e del clero sloveno del Litorale è stata conseguita dal movimento di liberazione (OF-Osvobodilna fronta) guidato dai comunisti sloveni. La Venezia Giulia era nell'anno 1941 «terra incognita» tanto per il partito comunista e per l'OF, quanto per gli appartenenti all'ex Partito popolare sloveno (SLS-Slovenska ljudska stranka) a

²⁵ Besednjakov arhiv, dok. št. 302. Pismo Antona Vuka Besednjaku in Zali 8. aprila 1946.

Lubiana il quale tentò di organizzare nel Litorale la milizia anticomunista slovena (domobranci). Il popolo del Litorale ha atteso fino alla capitolazione dell'Italia a settembre 1943 l'insorgere di una generale sommossa popolare; gran parte del merito può essere attribuita ai cristiano-sociali e al clero sloveno del Litorale.

Goriški letnik – zbornik Goriškega muzeja

Goriški muzej v Novi Gorici od leta 1974 izdaja svojo letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Zbornik objavlja znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti in literarne zgodovine; prispevki so vezani predvsem na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij in »Goriški letnik« ustvarja znanstveni dialog ob naši zahodni meji. K temu pripomorejo tudi objave ocen in poročil o različnih knjigah ter periodičnih publikacijah, ki obravnavajo severno Primorsko in deželo Furlanijo-Julijsko krajino.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, SI-5001 Nova Gorica.

Boris M. Gombač

SLOVENIJA, ITALIJA : OD PREZIRANJA DO PRIZNANJA

Branko Gradišnik, Jože Šušmelj (ur.)

SLOVENIJA, ITALIJA : BELA KNJIGA O DIPLOMATSKIH ODNOSIH SLOVENIA, ITALY : WHITE BOOK ON DIPLOMATIC RELATIONS

Avtor in urednika so v strnjem tekstu, zbranim v dveh knjigah, prikazali dvestoletne stalne zaplete obeh sosed na slovenski zahodni narodnostni meji. Potem ko so tudi zgodovinska vprašanja postala del političnega izsiljevanja naših zahodnih sobivalcev v Evropi, je stroka odgovorila s projektom, ki je prikazal te odnose od francoske revolucije do danes. Ob še neobjavljenih dokumentih v *beli knjigi*, je tu še razprava, ki skuša razjasniti vzroke historičnih zapletov, ki so se v tem prostoru kazali skozi zadnja stoletja v dramatičnem sosledju udarcev in protiudarcev prevejanih nacionalnih in mednarodnih diplomacij; te Slovincem niso bile vedno prav naklonjene.

Članom ZZDS je komplet obeh knjig na voljo **po znižani ceni 3000 SIT** pri založbi Debora, 1000 Ljubljana, Jeranova 1a, tel.: (061) 1264-141. Možno je tudi plačilo na tri čeke.